

EPHESOS AZİZ YUHANNA KİLİSESİ'NDEN *PHIALE* ÖRNEKLERİEXAMPLES OF *PHIALE* FROM THE BASILICA OF ST. JOHN AT EPHESUS

Sinan MİMAROĞLU*

Elif KARABACAK**

ÖZ

1921 yılında başlayan G.A. Sotiriou kazıları ile yaklaşık 100 yıllık bir kazı geçmişini ardında bırakan Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazısı, her geçen gün yeni veriler sunmaya devam etmektedir. Bu veriler kimi zaman yeni buluntulardan sağlanmakta, kimi zaman ise daha önce gün yüzüne çıkarılmış mimari verilere yeni bir bakış açısıyla yaklaşılması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri kilisenin Türk Dönemi'nde ışlık olarak kullanılan batı haç kolunun bir bölümünde, bir zeytinyağı ışığında karşımıza çıkmaktadır. Batı haç kolu ile vaftizhane arasında yer alan koridorun doğusunda, devşirme olarak bir zeytinyağı ışığında yeniden kullanılmış olan phiale, günümüze kadar yapılmış çalışmalarda yalnızca bu son işlevi ile yer almıştır. Tek bir yayında ise yalnızca bir havuz olarak tanımlanmış, orijinal işlevine ilişkin bir değerlendirme yapılmamıştır. Oysa söz konusu taş eleman burada yeniden, esas işlevi dışında kullanılmadan önce kilisenin içerisinde suyun kutsiyetine atıfta bulunularak günümüzde yer aldığı kurgudan çok farklı bir amaç için kullanılmış olmalıydı. Benzer uygulama yakın çevrede Ephesos Meryem Kilisesi'nde de görülmektedir. Çalışmamızda, Ayasuluk Tepesi'nde, Bizans Dönemi Batı Anadolu'sunun en önemli dini yapılarından olan Aziz Yuhanna Kilisesi'nde bulunan ve sonrasında aynı yapıda devşirme olarak kullanılmış olan phiale esas işlevi ile tanıtılarak, eldeki mevcut veriler ve literatür örnekleri ışığında yapıdaki kullanımı ile ilgili belirlediğimiz problemler tartışmaya açılacak ve çağdaşı olan benzer uygulamalar arasındaki yeri ve phialelerin kiliselerdeki kullanımları hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aziz Yuhanna Kilisesi, Ayasuluk, Ephesos, Phiale, Kutsal su

ABSTRACT

The excavation of the Ayasuluk Hill and the Basilica of St. John, which has a century of excavation history, beginning with the G. A. Sotiriou excavations from 1921, continues to present new data. This new data is at times obtained from new finds and is sometimes as a result of approaching finds previously unearthed from a new perspective. One of these appeared in a former olive oil workshop in a part of the western cross arm of the church,

* Dr. Öğretim Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9271-9666> ♦ E-mail: smimaroglu@mku.edu.tr

** Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Antalya.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8511-9219> ♦ E-mail: elifkarabacak@akdeniz.edu.tr

Bu çalışma İzmir Büyükşehir Belediyesi işbirliğiyle yapılmaktadır.

which was used as a workshop in the Turkish Period. In the east of the corridor between the west cross arm and the baptistery, the phiale, which was reused in an oil workshop, is only presented in studies in its final function. In a single publication, it was defined as a “font”, and no evaluation was made regarding its original function. However, the phiale in question should originally have had a very different function from its subsequent use, referring to the holiness of water in the church before being again put to a use that excluded of its original function. Similar practice in the near vicinity is also observed in the Virgin Mary Church of Ephesus. In our study, the phiale, which was found on Ayasuluk Hill, from one of the most important religious buildings of Western Anatolia during the Byzantine Period, and which was reused as a spolia in the same building, is introduced with its original function in the building determined from the available data, including examples from the literature. These issues are discussed and a general evaluation is made concerning the use of phiales in churches, and its place among similar practices and examples.

In addition to these, our opinions on the form and function of one phiale specimen found in Ephesus Archeology Museum and the third phiale specimen unearthed in church excavations are presented.

Although the first phiale sample evaluated in this study is not as large as phiale in the Ephesus Virgin Mary Church, it is large in size. We think that a phiale of this size may have been located in the atrium of the church. Although a postament located in the atrium of the church is large enough to be constructed with this phiale, there is no channel recess that can transmit water to the phiale from below. Therefore, although there is a strong possibility that it was used in the atrium, it is not possible to accurately determine the base and the area where the phiale is located with the data we have. It can be argued that this phiale, which was used for the olive oil workshop in the Turkish Period in the Church of St. John, was used in the building of the Justinianus Period according to similar examples. The area where unearthed narrow, cylindrical and deep type phiale, which is the find of the Church of St. John is uncertain.

Another phiale example found in the Church of St. John is in the Ephesus Archeology Museum. This phiale, which has a small and circular channel in its center, is important with its inscription on it. In this inscription, it is written that the phiale was used as a vessel of holy water. It should have been used as a holy water vessel and constructed with a high base with its dimensions. Considering the dimensions of this phiale, which is smaller than our first example, and the importance of the Church of St. John for Christianity, we think that it was built for a smaller area. It is understood that Kosmas, mentioned in the inscription, had this phiale built for the Church of St. John as the chief assistant priest of the Theotokos Virgin Mary Church in Ephesus.

Third phiale example evaluated in the study is made of green breccia and is located in the north of the western cross arm of the church. Phiale is very worn and broken. It is understood that this phiale, which is not in situ, was unearthed during old excavations and was used for different purposes in later periods. However, it is not known where this phiale was unearthed during excavations. This phiale is quite thin compared to the phiale used as spolia in the olive oil workshop. Considering the form of the sample, which is mostly incomplete, we think that it may be a wide and shallow phiale like the other.

Keywords: *Basilica of St. John, Ayasuluk, Ephesus, Phiale, Holy water*

Su, pek çok dinde olduğu gibi Hristiyanlıkta da yaratımın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Beden ve ruhun arınmasında kullanılan kutsanmış su aynı zamanda hastalıkların iyileştirilmesi, şeytandan korunma gibi amaçlar için de kullanılmıştır. Dolayısıyla suya özel bir kutsiyet yüklenmiş, pek çok alanda bu kutsallık ve ona bağlı olan sembolizm vurgulanmıştır. İncil'de suyun kutsallığı üzerine birçok metin bulunmaktadır. Bunlardan Yuhanna İncili'nde "İsa ona şöyle dedi: *"Emin ol, sudan ve Ruh'tan doğmayan hiç kimse tanrının Hükümrânlığı'na giremez"*¹ söylemi Hristiyanlıkta suyun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Phialeler, *mandatum*, *kolymbion*, *baptisterion* ve *thalassidion*² gibi su ile ilişkili ve litürjik işlevli eserler grubunun önemli bir üyesidir. Birbirine yakın formlarda olan phiale, louterion ve thalassidion işlevlendirilirken bulundukları alan ve bu alandaki su bağlantısı koşulları göz önüne alınmalı, işlevlendirme ve dolayısı ile bu ayırım ile yapılacak tanımlamada bütüncül bir yaklaşım kullanılmalıdır. Buna karşın aynı formdaki phialeler, eğer in situ durumda bulundular ise mevcut su kanalları, strobilion aksamına ilişkin veriler ve merkezlerinde kanal olup olmaması durumu göz önüne alınarak kendi içlerinde ayrıca işlevlendirilmeleri uygun görünmektedir.

Phiale adı, aynı isimdeki bir kase formundan gelmektedir³. MÖ 5 yüzyılda metalden ve seramikten yapılmış bu kaplar, *phiale mesomphalos*, *phiale lepaste*, *phiale omphalos* isimleriyle libasyon kapları olarak kullanılmışlardır⁴. Bizans Dönemi'nde ise hem bu tip su teknelerini, hem de bu teknelerin üzerinde kurgulanan hafif taşıyıcı, genellikle baldeken tarzındaki su/çeşme yapılarını ifade etmektedir⁵. Phiale, Bizans mimarisinde özellikle kilise yapılarının atriumunda, çoğu kez merkezde konumlandırılmış, öncesinde Roma Dönemi'nde seküler alanlarda da kullanılan bir mimari kurulumdur⁶. Phialelerin Hristiyanlıktaki kullanımı Antik Dönemde kutsal bir alana girmeden veya sunu yapmadan önce el yıkama pratiğinden gelmiş olmalıdır⁷. Hristiyanlıkta MS 4.yüzyıldan itibaren kiliseye girmeden önce ellerin yıkandığı bilinmektedir⁸. Yalnız cemaatin değil, ruhbanın da litürjiden önce ellerini yıkadığına⁹ ve benzer şekilde yıkanmayan ayaklar ile kiliseye girilemeyeceğine¹⁰ ilişkin kayıtlar da bulunmaktadır.

1 Yuhanna 15.3.5.

2 Diğer litürjik işlevli su hazneleri ve işlevleri hakkında detaylı bilgi için bk. Öztaşkın, 2020, 302-303 .

3 Bouras, 1976, 85.

4 Birch, 2015, 108-109.

5 Kalopissi-Verti ve Panayotidi-Kesisogou, 2010,400.

6 Bouras, 1991, 1647-1648.

7 Bu pratik hakkında bir anlatı için bk. Hesiod, 145.

8 Orlandos, 1952, 110-111.

9 Constitutiones Apostolorum, Tome VIII, Livre 12; Metzger, 1987, 176-177.

10 Eusebius, X.IV. 37-40.

Literatürde phialenin işlevi ile ilgili tartışmalar olsa da, phialelerin vaftiz teknesi başka bir deyişle vaftiz işine hizmet eden bir eleman olarak mı, su kutsama törenleri için mi, yoksa abdest almaya yönelik olarak mı yapıldıkları gibi tartışmalar sonucunda bunların bir kısmının su kutsama törenleri için kullanıldığı anlaşılmıştır. MS 4.yüzyıldan itibaren Antiocheia’da su kutsama törenleri yapıldığı bilinmektedir¹¹. Su kutsama törenlerinin 6.yüzyılda epiphaniye büyük su kutsama töreni olarak gerçekleştiği, bunun dışında her ay ya da her hafta yapılan küçük su kutsama törenleri olduğu da görülür¹². Silenterios Paulos’un 6. yüzyılda Hagia Sophia’nın philaesinin su kutsama törenleri için kullanıldığını söylemesi önemlidir. G. Millet ise 1905 yılında yayınladığı Athos Dağı Manastırları araştırmasının sonuçlarında, bunların başta epiphani ile ilişkilendirildiğini ve sonrasında suyun kutsanmasında kullanıldığını aktarmaktadır¹³. Bazı çalışmalarda phialeler vaftiz teknesi olarak sınıflandırılmıştır¹⁴. Halihazırda vaftizhanesi bulunan bir yapıda yer alan phiale elbette başka bir işlev için kullanılıyor olmalıdır. Letoon Kutsal Alanı’nda bulunan manastır yapısının vaftizhanesi bulunmakla birlikte atriumunda phiale kuruluşuna dair düzenleme bulunmaktadır. Günümüzde sadece phialenin oturduğu zemin izleri görülebilmektedir. O. Kandic özellikle Ortaçağ Sırp Manastırlarının söz konusu elemanlarını konu alan çalışmasında phialeleri vaftizhanelerden işlev açısından kesin olarak ayırmıştır. Kandic’in çalışması bu ayırımın nasıl yapıldığı ve bunların aynı işlev için neden kullanılamayacağını açıklaması bakımından önemlidir¹⁵.

Su kutsama törenlerinde kullanılan *louterion* ile yine aynı amaca hizmet eden phiale arasındaki anlam karışıklığı ise, aslında bu litürjik elemanların her ikisinin de su kutsama törenleri için kullanılması, dolayısı ile belki bu iki kelimenin aynı anlamı ifade etmesi ancak phialelerin ayrıca kilise atriumunda abdest almaya yönelik olarak çeşme olarak da işlevlenmesi ile açıklanabilir¹⁶. Aynı zamanda *louterion* terimi öncelikle vaftizin

11 Bogdanovic, 2017, 373.

12 Kandic, 1998-1999, 62 .

13 Millet, 1905, 110. Su kutsama ayinleri için bk. Bogdanovic, 2017, 385-86.

14 Curcic, 1979, 315.

15 Her iki litürji de aslında birbirine oldukça yakındır. Vaftiz de, su kutsama töreni de benzer şekilde yapılmış ve hemen hemen aynı ritüelleri izlemiştir. Her ikisinde de İsa’nın vaftizi taklit edilir. Aradaki ayırım vaftiz töreninde çocuğun, su kutsama töreninde ise haçın üç kez suya batırılışdır. Bu durum çağdaş kaynaklardaki anlam karışıklığını açıklamaktadır. Kandic, 1998-1999, 63. Ancak O. Kandic’e göre bu iki işlem tek bir havuzda, yani vaftiz havuzunda yapılamaz. Bunun nedeni dualardaki farklılık nedeni ile vaftiz suyunun ve kutsal suyun aynı teknede bulundurulamayacağıdır. Ayrıca su kutsamasında suya herhangi bir şey ilave edilmezken, vaftiz suyuna yağ dökülmektedir. Epiphany için kullanılan kutsal su 11.yüzyıldan itibaren kapaklı bir phialeye konulmuştur, vaftiz işleminden sonra suyun saklanması gerek yoktur. Ayrıca vaftiz teknelerinin formunun çok çeşitli olduğunu, su kutsama töreninde kullanılan phialelerin ise genellikle dairesel ya da silindirik olduğunu söylemektedir. Kandic, 1998, 1999, 64.

16 Ancak bu konuyla ilgili çok farklı görüşler vardır. N. Teteriatnikov, phialelerin su kutsama töreni ile ilişkisini dikkate almaksızın, atriumda bulunan çeşmeleri *louterion*, kutsal su töreninde kullanılan su teknelerini ise phiale olarak adlandırmıştır. Bu adlandırma form ya da işlev üzerinden değil, bu elemanın kurgulandığı alan üzerinden yapılmıştır Teteriatnikov, 1996, 95-96.

içinde yapıldığı havuzu belirtmek için, sonrasında ise epiphanide kutsal su biriktirmek için kullanılmıştır¹⁷.

Özellikle kilisede ayin öncesinde cemaatin toplandığı atriumda yaygın olarak bulunan phialeler, kiliseye girmeden önce el ve ayakların temizlemesi için gereken suyu sağlamış olmalıdır. Phialelerin aynı zamanda vaftiz sonrası teknede kalan kutsal suyun biriktirildiği hazneler olduğu da söylenmiştir¹⁸.

MS 6. yüzyılda Silenterios Paulos ve 11. yüzyılda Rus hacılar, Hagia Sophia'nın phialesi hakkında bilgi vermektedir¹⁹. Paulos anlatımlarında dört revakla çevrili avlunun ortasında İasos mermerinden yapılmış, ortasında tunçtan bir boru ile suyun çıktığı phialeyi tanımlar²⁰. 1027 tarihli bir euchologionda belirli günlerde nartekste ya da kilisenin başka bir bölümünde bulunan phialede su kutsanması töreninin yapıldığı aktarılmakta, buna ilaveten Selanikli Symeon ise bu kutsama töreninin kış mevsiminde narteksteki phialede yapıldığını söylemektedir²¹. Bu durum bir kilisede birden fazla phialenin kullanımına işaret edebilir. Ancak Konstantinopolis'te günümüze ulaşan nartekste konumlandırılmış başka bir phiale bulunmamaktadır.

Literatüre bakıldığında tarihsel süreç içinde bulunduğu mimari kurgu dikkate alınmaksızın, phialelerin çeşitli formlarda üretildiği görülmektedir. Teknelerin formuna bakıldığında temel olarak iki grup ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, sığ, yayvan ve geniş olan tiptir. İkinci tip phialeler ise daha derin, dar ve yüksek bir ayak üzerinde kurgulanacak şekilde yapılmaktadır. Bu tip phialeler bazen bir kapağa sahiptir. Sırbistan kiliseleri ve Athos Dağı manastırlarında bu tipin yaygın olduğu, ve bu phialelerin ait olduğu yapıların genellikle Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendiği görülür²². Ancak bu tipteki phialelerin bazıları Osmanlı Dönemi'nde restore edilmiştir²³. Aziz Yuhanna Kilisesi örneği ile benzer şekilde sığ ve geniş tipteki phialelere ise daha çok Hagia Sophia²⁴, Ephesos Meryem Kilisesi²⁵, Selanik Hagios Demetrios Kilisesi²⁶, Gazze Hagios

17 Millet, 1905, 115.

18 Bogdanovic, 2017, 373.

19 Günümüzde dış nartekste bulunan phiale için bk. Barsanti ve Guiglia, 2010, 45, şek. 40. Rus hacıların anlatımı için bk. Majeska, 1984, 134, 138.

20 Pavlos, 2018, 49-50.

21 Marinis, 2014, 72.

22 Ancak Kıbrıs Soli Agias Trias'ın atriumunda in situ olarak bulunan örnek yüksek ayaklı, derin ve dar bir phiale olmasına karşılık yayında eser için herhangi bir tarihlendirme yapılmamıştır. Bununla birlikte kilise Erken Hristiyan Dönemi'ne tarihlenmektedir. bk. Langdale, 2009, 10, şek. 13.

23 Sırbistan manastırlarında bulunan phialelerin bir kısmı 15-16.yüzyıllarda onarım geçirmiştir. Kandic, 1998-1999, 67.

24 Barsanti ve Guiglia, 2010, 45, şek.40.

25 Reisch, 1932, 69.

26 Sotiriou, 1952, şek. 3-b; Orlandos, 1952, 120.

Sergios Kilisesi²⁷ gibi Geç Antik Çağ'a ait yapılarda rastlanmaktaysa da, Athos Dağı Büyük Lavra Manastırı²⁸, Vatopedi Manastırı²⁹, Hilandar Manastırı³⁰, Iveron Manastırı³¹ gibi Orta Bizans Dönemi'ne tarihli yapılarda da bu tip örnekler karşımıza çıkmaktadır. Buna rağmen Ravenna St. Vitale Kilisesi'nin 6. yüzyıla tarihlenen Theodora ve maiyetini gösteren mozaik panosunda sol kenarda, yüksek tipte bir phiale tasvir edilmiştir³². Bu tasvirlerle yalnızca mozaiklerde değil, Bizans Sanatı içerisinde pek çok alanda rastlamak mümkündür³³. Bu durum, tarihsel süreç içerisinde her iki tipin bir arada kullanıldığını göstermektedir. Bunun dışında, phiale ile çok benzer olan ancak konumlandırıldığı yer ve kullanıldığı işlev dolayısı ile farklı bir amaca hizmet eden su ile ilişkili, benzer formlarda havuz/teknelere de bulunmaktadır. Yukarıda saydığımız örneklerin dışında çeşme ya da phialeye sahip olan, ancak ne tür bir phialeye sahip olduğunu bilemediğimiz örnekler de vardır. Benzer şekilde günümüzde şadırvana dönüşmüş olan, ancak yapı camiye çevrilmeden önce phiale olarak kullanılmış olabilecek çeşmeler de bulunmaktadır. Studios Bazilikası'nın atriumunda bulunan ve Theodoros Studites'in "λοτήρ" olarak tanımlayarak kilise ile ilişkisine dikkat çektiği muhtemel phialenin, Osmanlı döneminde şadırvana dönüştürüldüğü sanılmaktadır³⁴. Selanik Georgios Rotodosu'nun önünde de sütunların çevrelediği bir şadırvan/çeşme bulunmaktadır³⁵. Bu alan, yapı camiye çevrilmeden önce kilise önünde söz konusu abdest işlevine hizmet etmiş olabilecek bir phiale olabilir. Topkapı Sarayı kazılarında da Studios Bazilikası ile benzer özelliklere sahip, atriumun güney portikosunda bir çeşme bulunmuştur³⁶.

Bu eserler form özelliklerinin dışında, nasıl kurgulandıkları ile ilgili olarak da çeşitlendirilebilirler. Phiale, bazen yalnız başına, bazen de üzerinde bir baldeken ile birlikte kurgulanmıştır³⁷. Ancak kiborium benzeri bir baldekene sahip olmayan phialeler

27 Orlandos, 1952, 102.

28 Bouras, 1976, Pl.44.

29 Bogdanovic, 2017, 374, şek. 2.

30 Bogdanovic, 2008, şek. 530.

31 Bogdanovic, 2008, şek. 531.

32 Deichmann, 1958, şek. 358.

33 Phialeler farklı eserlerde de oldukça sık tasvir edilmişlerdir. Genellikle Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen levhaların oluşturduğu pek çok eserde merkezde bir phiale, iki yanında ise birer grifon ya da tavuskuşu tasvir edilmiştir İzmir Müzesi'nden levha örnekleri için bk. Orlandos, 1937, 135, 137. Rodos'tan bir levha örneği için bk. Orlandos, 1948, 219. 11.yüzyıla ait Parma İncili ve İveron Manastırı'nda saklanan bir el yazmasında da benzer tasvirler için bk. Broilo, 2009, 16-17.

34 Mathews, 1971, 21.

35 Tafrali, 1913, 158.

36 Broilo, 2009, 11; Mathews, 1971, 21.

37 Ancak bu kurgulardan bir kısmı Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. 1634 yılında yapılan bir Osmanlı onarımına tarihlenen Büyük Lavra Manastırı Katolikonunun phialesinde, kubbe içinde Fournalı Dionysos'un Hermenia'da, Ressamın El Kitabı'nda, bu alana yapılabilecek duvar resmi anlatımlarına uygun duvar resimleri yer almaktadır. Bouras, 1976, 87.

için ahşap bir baldeken ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Bu baldekenin amacı, özellikle atriumda yer alan phiale'nin çevresel etkilerden korunmasını sağlamak olmalıdır. Yapının narteksinde ya da kapalı bir alanında bulunan phialelerde ise bu tür uygulamalara yer verilmediği anlaşılmaktadır³⁸. Yine de özellikle Orta Bizans Dönemi'nde yaygın olarak kullanılan yüksek tipteki phialelerin çoğu kez bir kapağa sahip olduğu eklenmelidir.

Ephesos Aziz Yuhanna Kilisesi'nden Phiale Örnekleri

1931 yılında başlayan H. Hörmann başkanlığındaki Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Kazıları sırasında kısmen ortaya çıkarılan kilisenin kuzey yan nefi ile Efes Arkeoloji Müzesi Kazıları ile bulunan vaftizhanenin güney duvarı arasında kalan koridorun, daha sonra kurgulandığı görülen zeytinyağı presi ve kanalları ile Türk Dönemi'nde işlik olarak işlevlendirildiği anlaşılmıştır (Fot. 1)³⁹. Bu alanda bulunan üç zeytinyağı işliği bir kanal ile birbirine bağlanarak atriumda bulunan ve fazla derin olmayan bir sarnıç içinde depolanmaktaydı. Söz konusu alanda en doğuda yer alan zeytinyağı işliğinde bulunan mermer bir havuz, burada ikinci, belki de üçüncü kez esas işlevi dışında öğütme taşı olarak kullanım görmüştür⁴⁰. Değerlendirmemize göre Belevi mermerinden yapılmış olabilecek ve yapım itibarıyla diğer işliklerden farklı olarak kurgulanan bu bölümde kullanılan mermer havuz/trapetumun olasılıkla Aziz Yuhanna Kilisesi'nin phialesi olduğunu düşünmekteyiz (Fot. 2). Bunun dışında Efes Arkeoloji Müzesi'nde bulunan, yazıtlı, dar, silindirik ve derin tipte bir phiale de Ephesos Aziz Yuhanna Kilisesi Kazıları'ndan ele geçmiş bir örnektir.

Aziz Yuhanna Kilisesi'nde, vaftizhane ile kilisenin kuzey yan nefi arasındaki koridorun doğusunda bulunan işlik alanında devşirme olarak kullanılan phiale dıştan 1.50 m çapa sahiptir. Kenarlardaki cidar kalınlığı üst kenarda 4 cm'dir. Merkeze doğru et kalınlığı artmaktadır. İçte doğru eğimle devam eden havuzun içi profillenmekte ve iç çapın 117.5 cm olduğu alanda 4 cm lik düz bir hattın ardından, eğim merkeze doğru aynı şekilde devam etmektedir. Merkezinde 12.5 cm çapında dairesel bir kanal yer almaktadır. Havuzun merkezdeki bölümü üç kırık halindedir. Kenarlar ise bir bölümü parçalanmış olmasına rağmen merkezden 25.5 cm yüksektedir. Doğu kenar hattı noksanıdır. Phialenin bulunduğu konumda, batıya bakan kesiminde yaklaşık kare şeklinde, 21.5x25 cm boyutlarında, sonradan açılmış bir oluk yer almaktadır. Bu alanda et kalınlığı 14 cm'i bulmaktadır. Oluğun dört köşesinde daire şeklinde, üçünün içindeki kurşunları günümüze

38 13. yüzyıla tarihlendirilen Studenica Manastırı phialesi kiboriumludur ve kapalı bir alan olan dış nartekte konumlanmaktadır. Marinkovic, 2011, 110. Ancak phiale daha önce kilise önünde iken, dış narteks sonradan inşa edilmiştir Bogdanovic, 2008, 539. Hosios Loukas Katholikonu'nun phialesi ise ayrıca bir şapel içinde kurgulanmıştır Bogdanovic, 2017, 384.

39 Büyükkolancı, 1982, 248. A. Thiel kilisenin mimarisini konu alan çalışmada, örneğimiz olan phialeyi yalnızca "çeşme havuzu" olarak adlandırılıp ölçülerini verse de, örneği "philaie" olarak tanımlamamış ve böyle bir çeşme havuzunun işlevlendirilmesi ile ilgili fikir beyan etmemiştir. Thiel, 2005, 19, 84-85, Abb. 11-C.

40 Phialenin trapetum olarak kullanıldığı Tripolis'ten benzer bir örnek için bk. Duman, 2018, 262, 278, fig. 1.

gelebilmış, kullanılan aksama ait delikler yer alır. Söz konusu deliklerin kurşun içermeyeni yaklaşık 2.7 cm derinliğe sahiptir. Merkezde yer alan orijinal dairevi kanalın güney doğusuna açılmış ikinci bir dairesel/oval delik yine ikinci kullanım esnasında yapılmış olmalıdır. Dış kenarın 15.5 cm derininde düzleştirilmiş alanın kırma taşının dönmesini sağlamak için yapılmış olduğunu düşünmekteyiz (Fot. 3-4, Şek. 1).

Aziz Yuhanna Kilisesi buluntusu olan ve phiale olarak işlevlendirilebilecek iki eser daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki yeşil breşten olup, oldukça yıpranmış ve kırık bir halde kilisenin batı haç kolunun kuzeyinde bulunmaktadır. Ancak eski kazılar ile ortaya çıkarılmış olan bu eserin tam olarak nereden çıkarıldığı bilinmemektedir. Eser, devşirme olarak kullanım gören phialeye göre oldukça incedir. Büyük kısmı noksan olan örneğin formu göz önüne alındığında, bunun da diğeri gibi geniş ve sık bir phiale olabileceğini düşünmekteyiz.

Kilise kazılarında bulunan diğer bir örnek günümüzde Efes Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır⁴¹. Phiale 21 cm yüksekliktedir. Ağız çapı dıştan 49 cm, içten 41 cm, et kalınlığı 4 cm olan phialenin içi kısmının 16 cm derinliğinde iç çap 31 cm'ye düşmektedir. Bu alan dıştan 4 cm yüksekliktedir. Eserin iç tabanında yaklaşık 3 cm çapında dairesel bir kanal bulunmaktadır. Dış yüzeyde ağız kenarının altında 2.5 cm genişliğinde bir bant ve altında yazıt yer almaktadır⁴². Yazıtta bakıldığında söz konusu phialenin, açık bir şekilde "kutsal su teknesi" olarak nitelendirildiği görülmektedir (Fot. 5).

“✠ ποίημα Κοσμᾶ ἀγίου? ἱερέος ✠ τῆς θ(εοτό)κου τῶν Ἀντωνιαν(ῶν)?”

“*Bu kutsal su teknesi, Theotokos'un başyardımcı rahibi Kosmas'ın eseridir.*”⁴³

Aziz Yuhanna Kilisesi'nde bulunmuş bu phialenin buluntu yeri ve buluntu tarihi belli değildir. Yazı karakteri ise bize kesin tarih vermemekle birlikte anlam açısından önemlidir. Bilindiği üzere MS 431 yılında Ephesos'ta yapılan konsilde Meryem'in tanrı anası olduğu (*Theotokos*) görüşü büyük çoğunlukla kabul görmüştür⁴⁴. Ephesos'ta bulunan bir yazıtta ise şehirdeki büyük bazilikanın Meryem Theotokos'a ait olduğunu belirtilmektedir⁴⁵. Yazıtta adı geçen Kosmas'ın ise Ephesos Theotokos Meryem Kilisesi'nin başyardımcı rahibi olarak bu phialeyi Aziz Yuhanna Kilisesi için yaptırdığı çıkarımı yapılabilir.

41 Env. No. 1616.

42 IEphesos IV, 1291.

43 Yazıtın çevirisini yapan Dr. Öğr. Üyesi Ertan Yıldız'a teşekkür ederiz.

44 Graumann, 2017, 338-339, Steinbach ve Alkazaz, 1988, 50.

45 Reisch, 1932, 102.

Tartışmalar ve Değerlendirme

Kilisede, ilk örneğimiz olan phialenin devşirme olarak kullanıldığı alanda ayrıca bir çeşme yer almaktadır. Dolayısı ile bu durum, söz konusu alanda su bağlantısının mevcudiyetini işaret etmektedir. Ancak bu durumda orijinal konumunu bilemediğimiz phiale, her ne kadar burada kullanılması beklenmese de eğer bu alanda kurgulandı ise olasılıkla o da içinden sular akan örnekler gibi olmalıdır. Altındaki oluk, aslında bir kanal bağlantısını işaret etmektedir. Ancak örneğimiz Ephesos Meryem Kilisesi'ndeki kadar olmasa da büyük boyutludur ve günümüzde yer aldığı alanda kurgulanması, bu alanı daraltacak ve kullanımını kısıtlayacaktır. Ancak literatürde, çalışmada daha önce belirtilen şekilde phialelerin atrium ve narteks örnekleri yer almaktadır. Bu tür tekneler kullanıldığı alana göre işlev değiştirmekte ve adlandırılmaktadırlar.

Bu durumda phialenin atriumda kullanılmış olması daha mantıklı görünmektedir. Atrium, altında yer alan sarnıç dolayısı ile su kanallarının olması gereken bir alandır. Eğer phiale atriumda bulunuyor ise, bu durumda kutsal su muhafazası işlevinin yanında, abdest almaya yönelik olarak da kullanılmış olabileceğini düşünmek mantıklı olacaktır. Tüm bunlarla birlikte atriumda, dış narteksin ortada bulunan girişinin hemen önünde, dört blok taşın bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş bir yükselti üzerinde bir kaide yer almaktadır. A. Thiel, 1960-61 yılları kazılarında bulunan bu kaide için üzerinde anıt sütunun yer aldığı bir restitüsyon kurgulanmıştır. Postamentin anıt sütuna ait olduğuna dair yeterli bir veri bulunmamaktadır. Her ne kadar phialenin merkezinde 12.5 cm çapında bir oluk olsa da, strobilion örneklerinin zaten tüm Bizans mimarisi için çok kısıtlı olduğunu hatırlatarak, elimizde de phiale ile ilişkilendirebileceğimiz bir strobilion kalıntısı olmadığı söylenmelidir. Atriumdaki söz konusu kaidede, phialeye aşağıdan su iletebilecek bir kanal girintisi bulunmamaktadır. Eğer bu kaidenin üzerinde kullanıldığını düşünürsek, bu kez phialenin merkezindeki dairesel kanal anlamsız hale gelecektir. Bu nedenle her ne kadar atriumda kullanılmış olması kuvvetli bir ihtimal olsa da, phialenin kaidesi ve bulunduğu alanı eldeki mevcut veriler ile sağlıklı bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Bununla birlikte günümüze ulaşan ve farklı tüm kullanımlarını dışlayarak yalnızca phiale için kurgulayabilecek bir kiborion/baldeken de bulunmamaktadır. Bu durumda phiale belki atriumda, üzerinde herhangi bir mimari kurgu bulunmadan tek başına, abdest almaya yarayan bir çeşme olarak kurgulanmış, ya da baldekeninin ahşaptan yapılmış ve günümüze ulaşamamış olduğu düşünülebilir.

Efes Arkeoloji Müzesi'nde bulunan diğer tipteki phiale ise, boyut olarak her alana uygun olan bir örnek olarak, belki de açık alanda kullanıldığı düşünülen ilk örneğin aksine dış narteks gibi bir mekânda, kış şartlarında su kutsama töreninin yapılmasını sağlıyordu. Merkezinde küçük ve dairesel bir kanal bulunan phiale, yazıtında belirtildiği üzere kutsal su teknesi olarak, boyutları ile uyumlu ve yüksek bir ayak ile kurgulanmış olmalıydı. Ancak phialenin boyutlarına ve Aziz Yuhanna Kilisesi'nin Hristiyanlık için önemi dikkate alındığında, bu phialenin daha küçük bir alan için kurgulandığını düşünmekteyiz.

Ayrıca çalışmada bahsedilen yeşil breşten yapılmış ve dairesel olduğu anlaşılan epey aşınmış parça, tam form vermeyen örnek olarak kilisede diğerleri ile birlikte kutsal suyu saklamaya yarayacak şekilde phiale olarak kullanılmış olabilir. Teknenin ortasında herhangi bir kanal bulunmayışı bunu destekler niteliktedir. Bu durumda en az üç adet phialenin bir yapıda ne şekilde kullanılmış olabileceği sorgulanabilir. Sürekli olarak hacıların geldiği, kalabalık gruplar tarafından ziyaret edilen bu büyük yapı, tam da bu nedenle birden fazla phialeye ihtiyaç duymuş olabilir. Ya da zaman içinde gerçekleşen depremle ve tahribatlar yeni phialelerin yapılmasını gerektirmiştir. Yaklaşık yüz yıla değin bir süreçte kazılan ve modern yerleşim gören bir alanda kaybolan izler bu konuda belirsizlikleri beraberinde getirmektedir.

Sonuç olarak Aziz Yuhanna Kilisesi'nin kuzeyinde Türk Dönemi'nde zeytinyağı işliğı olarak kullanılan alanda devşirme halinde bulunan phiale, form bakımından birinci grupta değerlendirilmiştir. İşlev olarak kilisenin atriumunun merkezinde olması gereken bu phialenin yapının I. İustinianus Dönemi'nde yapılan inşa faaliyetleri sırasında (kilisenin 2. evresi) kullanım gördüğü düşünülmektedir. Bu bağlamda benzer örnekler ışığında Aziz Yuhanna Kilisesi phiale örneğinin MS 6. yüzyıla tarihlendirilmesi tarafımızca uygun görülmektedir. Efes Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazısı buluntusu olan yazıtlı phialenin buluntu yeri ve konteksti hakkında bilgi yoktur. Form olarak hem Erken Bizans hem de Orta Bizans Dönemi'nde kullanılan benzer örnekler göz önüne alındığında phialenin kesin tarihlemesinin yapılması şu andaki bilgilerimize göre mümkün görünmemektedir.⁴⁶

46 Bu yayının içeriğinden sadece yazarlar sorumlu olup hiçbir şekilde İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin görüşlerini yansıtmamaktadır.

KAYNAKÇA

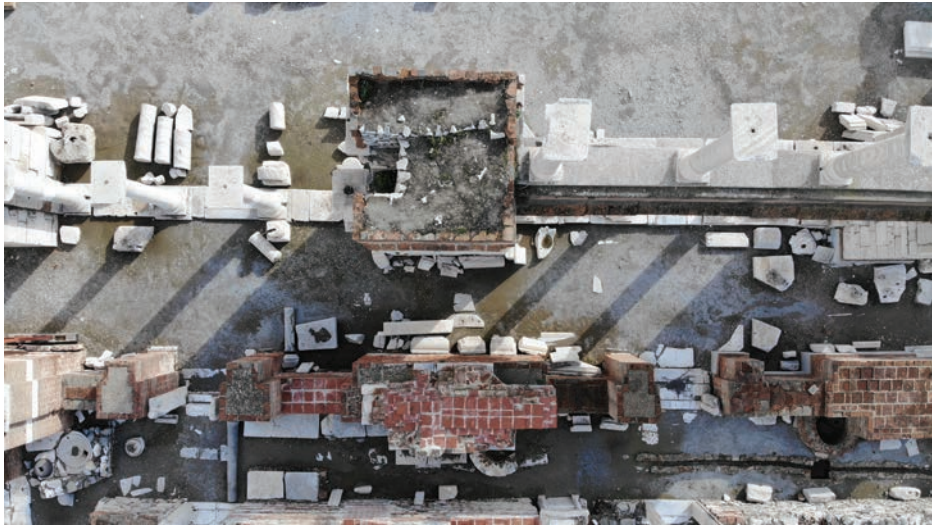
- Barsanti, C. ve Guiglia Guidobaldi, A. (2010). *The Sculptures of The Hagia Sophia Müzesi in Istanbul : A Short Guide*. Ed. Barsanti, C. ve Guiglia Guidobaldi, A. İstanbul: Ege Yayınları.
- Bogdanovic, J. (2008). “Canopies: The Framing of Sacred Space in the Byzantine Ecclesiastical Tradition”. (unpublished PhD dissertation), Princeton University/Department of Art and Archaeology, New Jersey.
- Bogdanovic, J. (2017). “The Phiale as a Spatial Icon in the Byzantine Cultural Sphere”. İçinde *Holy Water, In the Hierotophy and Iconography of the Christian World*, ed. Lidov, A., 372–92. Theoria: Moscow.
- Birch, S. (2015) *History of Ancient Pottery Vol. 2. Greek, Etruscan, and Roman*, Cambridge University Press.
- Bouras, L. (1976). “Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion(πίν. 44-51)”. *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 26: 85.
- Broilo, F. A. (2009). “Cleanses the Sins with the Water of the Pure Flowing Font’: Fountains for Ablutions in the Byzantine Constantinopolitan Context”. *Revue Études Sud-Est Européennes* 47: 5–24.
- Büyükolancı, M. (1982). Zwei neugefundene Bauten der Johannes-Kirche von Ephesos: Baptisterium und Skeuphylakion, *İst Mitt* 32, 236 – 257.
- Curcic, S. (1979). “The Original Baptismal Font of Gracanica and Its Iconographic Setting”. *Zbornik* 9–10: 313–23.
- Deichmann, F. W. (1958). *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*. Baden-Baden: B. Grimm.
- Duman, B. (2018). “Tripolis 2016 Yılı Kazı, Koruma ve Onarım Çalışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 39 (1), 261–84.
- Eusebius. *Ecclesiastical History*, Volume II: Books 6-10. çev. E. L. Oulton. Loeb Classical Library 265. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.
- Graumann, T. (2017) “(Aus-)Bildung im Horizont von Kirche, Konzil und Stadt: Ephesos in den christologischen Streitigkeiten des 5. Jahrhunderts”, Ephesos, Die antike Metropole im Spannungsfeld von Religion und Bildung, (Civitatum Orbis MEditerranei Studia, Band 2), Ed. Tobias Georges, Hiedelberg: Mohr Siebek Verlag. 337-360.

- Hesiod. *Theogony. Works and Days. Testimonia*. Ed. Glenn W Most, Translated by Glenn W Most, Cambridge: Harvard University Press, 2006.
- IEphesos IV H. Engelmann – D. Knibbe – R. Merkelbach, Die Inschriften von Ephesos, Teil IV: Nr. 1001-1445 [Repertorium] (IK 14), Bonn: Rudolf Habert Verlag, 1980.
- Kalopissi-Verti, S. ve Panayotidi-Kesisogou, M. (2010). *Multilingual Illustrated Dictionary Of Byzantine Architecture and Sculpture Terms*. Ed. Kalopissi-Verti, S. ve Panayotidi-Kesisogou, M. Herakleion: Crete University Press.
- Kandic, O. (1998-1999). “Fonts for the Blessing of the Waters in Serbian Medieval Churches”. *Zographie* 27: 61–78.
- Oxford: Bouras, L. (1991). Phiale. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. Kazhdan, A., (C. III, 1647-1648) Oxford: Oxford University Press.
- Langdale, A. (2009). “The Architecture and Mosaics of the Basilica of Agias Trias in the Karpas Peninsula, Cyprus”. *Journal of Cyprus Studies* 15: 1–18.
- Pavlos, S. (2018). *Ayasofya’nın Betimi*, (S. Rifat, Çev.) İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Majeska, G. P. (1984). *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Dumbarton Oaks Studies ; Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Marinis, V. (2014). *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople : Ninth to Fifteenth Centuries*. New York: Cambridge University Press.
- Marinkovic, D.L. (2011). “Циборијум Над Фијалом У Манастиру Студеници “(The ciborium over the phiale in the Monastery of Studenica). *Zbornik* 7: 99–110.
- Mathews, T. F. (1971). *The Early Churches of Constantinople, Architecture and Liturgy*, London: Pennsylvania State University Press.
- Metzger, M., ed. (1987). *Les Constitutions Apostoliques, Tome III, Livres VII et VIII*. Paris: Les Éditions du Cerf.
- Millet, G. (1905). “Recherches au Mont-Athos (3e partie)”. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 29: 105–141.
- Orlandos, A. K. (1937). “Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης”. *A.B.M.E* 3: 128–52.

- Orlandos, A. K. (1948). “Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου”. *A.B.M.E* 6: 3–54.
- Orlandos, A. K. (1952). *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης: μελέτη περί της γενέσεως, της καταγωγής, της αρχιτεκτονικής μορφής και της διακοσμήσεως των χριστιανικών οίκων λατρείας από των αποστολικών χρόνων μέχρις Ιουστινιανού*. Vivliothēkē tēs en Athēnais Archaïologikēs Hetaireias. Athenai: H en Athēnais Archaïologikē Etaireia.
- Öztaşkın, G. K. (2020). “Erken Bizans Dönemi Mimarisinde Az Bilinen Bir Düzenleme: Thalassidionlar”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (1): 300–313.
- Reisch, E. (1932). *Die Marienkirche in Ephesos. Forschungen in Ephesos*. C. 4.1. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Sotiriou, G A. (1952). *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Vol 2*. Athens.
- Steinbach, U. ve Alkazaz, A. (1988) *Asien und Der Nahe und Mittlere Osten Politik Gesellschaft*
- Wirtschaft Geschichte · Kultur. Eds. Steinbach U., Robert R. Der Nahe und Mittlere Osten Politik Gesellschaft Wirtschaft Geschichte Kultur. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-322-97178-4_50
- Tafrali, O. (1913). *Topographie de Thessalonique*. Paris.
- Teteriatnikov, N. (1996). *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia. Orientalia Christiana Analecta*. Roma: Pontificio Istituto Orientale.
- Thiel, A. (2005). *Die Johanneskirche in Ephesos*, Wiesbaden: Reichert Verlag.

Fot. 1: Efes St. Jean Kilisesi (Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazı Arşivi)

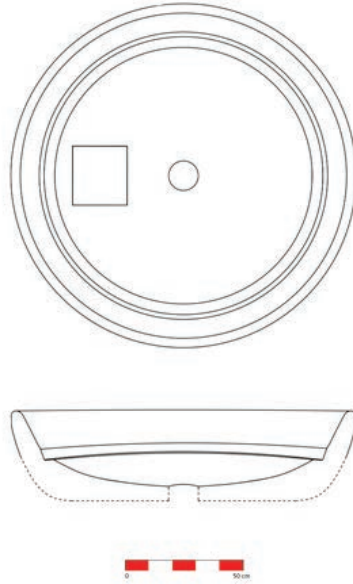
Fot. 2: Kilisenin kuzey koridorunda bulunan zeytinyağı ışıkları (Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazı Arşivi)

Fot. 3: Phialenin devşirme olarak kullanıldığı ışlık (Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazı Arşivi)

Fot. 4: Phiale (Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazı Arşivi)

Şek. 1: Philaenin çizimi (Çiz. E. Karabacak)

Fot. 6: Efes Arkeoloji Müzesi'nde bulunan phiale